

Brokiga
samlingars bostad

FATABUREN 2007

Brokiga samlingars bostad

Brokiga samlingars bostad

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2007

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2007
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktörer Emma Palmér och Jessika Wallin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbild foto Peter Segemark, © Nordiska museet samt bilder ur boken
Bilder på för- och eftersättsblad Skisser från I. G. Clasons arkitektkontor. Foto Mats Landin,
© Nordiska museet

Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2007
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 5146

Sparade spetsar

– och samlade

»Jo det är så att jag har ärvt en samling gamla spetsar efter min mormor. Jag vet inte om de har något värde eller vad jag skall göra med dem, jag kan inget om spets, kan museet hjälpa mig att bedöma dem och tala om vem som kan ha intresse av en sån samling?» Åtskilliga såna samtal kommer till museet och jag får ibland en känsla av att alla kvinnor har en låda med spetsar hemma i garderoben att förvalta efter sin mor, mormor, farmor eller någon annan äldre släkting. Idag är spets inget som är gångbart varken i modet eller som säljobjekt på de stora auktionshusen, så visst kan det kännas som ett problem och ett tungt ansvar att få ta hand om ett arv som man förstår hade ett stort värde för den som en gång sparade allt detta.

När jag säger »alla kvinnor« låter det fördomsfullt. Men faktum är att det ytterst sällan är en man som ringer. Däremot är det fel att säga alla, för de som ringer och framförallt de som samlat ihop spetsarna har i de flesta fall hört till en borgerlig familj i ett välbärgat hem. Spetssamlingar är inget man förknippar med en mindre gård på landsbygden eller ett arbetar-

BERIT ELDBIK är intendent vid Nordiska museets antikvariska avdelning. Hon ansvarar för stora delar av museets samlingar av textil och dräkt.

hem. Spetsar har ett skimmer av lyx och flärdfullhet omkring sig, och inte utan anledning. Under 1600- och 1700-talen, när spetsar var en viktig accessoar i modedräkten, spenderades förmögenheter på de mest eftertraktade italienska och flanderiska spetsarna. Ingenting i dräkten var dyrbarare än just spets-tillbehören. Under 1800-talet var spetsen borttagen från herrarnas modedräkt, men fortfarande en viktig del i damernas. Spetsar var till för högtid och fest.

Bra att ha

Om telefonärendet kommer så långt att jag skall se spetsarna vet jag ofta på förhand vad som kommer. De flesta sådana mindre samlingar är tillkomna i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet då det dels fortfarande fanns spets i modedräkten, dels var vanligt att kvinnor av s.k. god familj skulle kunna utföra finare handarbete.

Sa jag mindre samling? Det är en sanning med modifikation. Det som dyker upp kan vara allt från en skokartong till en resväska till brädden fylld med spets, från centimetersmala uddspetsar till stora mantiljer eller metervis med klänningsgarneringar. Många gånger är det mängder med avklippta bitar av alla tänkbara spets tekniker, knypplade, sydda, virkade, maskin-gjorda, ömsom grova ömsom tunna skira, allt efter vad som varit modernt under en period. Det verkar inte som om det har funnits någon idé eller systematik i det som samlats och heller inte någon uppordnande hand. Någon gång kan det finnas små lappar fastsatta där en sirlig handstil talar om att det är från moster Gretas konfirmationsnäsduk eller mammas brudlakan eller att virkmönstret kommer från Sofias antimakass.

Ett sätt att bevara alla sparade spetsmönster. Hemgjord provbok från 1800-talet. Foto Jessika Wallin, © Nordiska museet.

Kan man verkligen kalla detta för samlingar i strikt mening? Var dessa kvinnor samlare? Om man använder ordet spara istället för samla kommer man närmare vad det handlar om. Man har sparat på alla dessa bitar med en tanke på var och en, snarare än med en tanke på en helhet.

Anledningarna kan vara högst skiftande. För många är sparat en drift kopplad till svårigheten att göra sig av med något som man en dag kan få användning av. En ekorrmentalitet som också ligger djupt förborgad i tänkesätt från vårt gamla självhushållssystem när man var tvungen att själv tillverka och ta tillvara allt som behövdes i livet. »Det här kan vara bra att ha den dag jag behöver just en sån« är tanken. När det gäller spetsar är detta ingen konstig tanke. De har alltid varit dyrbara ting som man inte köper och slänger. Och de har alltid varit ett

slags lösa tillbehör som kan flyttas mellan olika plagg, sprättas bort när plagget är utslitet eller omodernt, men spetsen fortfarande har lyxglansen kvar.

Mönsterförråd och mängder av minnen

Spetsar har ofta prytt sådant som hör livets högtider till – dopstyrser, konfirmationsnäsdukar, brudklädseln. Vid sådana tillfällen används gärna det ärvda, det som sparats inom släkten. Därför finns ett starkt känslomässigt drag i sparandet. Mina döttrar skall kunna använda samma spetsar som jag och min mor hade när vi gifte oss till exempel.

Spetsar kan vara köpta utomlands, kanske en gåva eller ett minne från en egen resa. I många spetslådor ligger fint vikta brysselspetsar, oerhört modernt vid mitten av 1800-talet. Då är de också påminnelser om händelser och personer, har affektionsvärde med nostalgiska förtecken.

Många kartonger innehåller till största delen hemgjorda spetsar. Knypplade prover eller längre bitar avpassade till ett lakan eller örngott. Vanligast är ändå de virkade spetsarna. Virkningen kom som en alldeles ny teknik vid mitten av 1800-talet och fick snabbt fäste eftersom det är en teknik som är enkel att lära sig och inte kräver mer än en nål. En virkning är också lätt att ha med sig varthelst man går, till skillnad från t.ex. knyppling. Virkade spetsar blev snart en ersättning för de dyrbarare knypplade och sydda spetsarna. De blev också starkare och var därför utmärkta till sådant som behövde tvättas ofta, som underkläder och sänglinne. Långt in på 1900-talet var virkade spetsar det vanligaste på lakan.

Av detta kan man förstå den mängd virkade spetsar som spa-

rats. Dels är de ett mönsterförråd för kommande alster, man har fått en liten provbit här och en annan där, väninnor har bytt sinsemellan och tiggat prov på det som känns finast eller nyast. Är man en flitig virkerska, vilket många verkligen visar att de varit, blir det också ett lager för kommande behov. Avpassade bitar för olika ändamål, en del outgrundliga för dagens ägare.

Är samlingen tillkommen en bit in på 1900-talet finns ganska säkert också några prover på den förhållandevis grova sydda spets som blev modehandarbete efter att ha introducerats i Sverige 1906. Det är samma teknik som i de italienska 1500-talsspetsarna, en teknik som förfinades i Flandern under 1700-talet till spindelvävstunna alster, där det var omöjligt att utan förstoringsglas urskilja några stygn. Något sådant hade aldrig utövats i Sverige förrän Hilda Starck-Lilienberg propagerade för tekniken, gjorde mönster till den och undervisade i den. Men då i ett kraftigare lingarn, gärna oblekt, som gav tydliga mönster och passade in i den jugendinredning som använde sig av linnegardiner, dukar och lampskärmar med infällda spetsmotiv och långa fransar i konstfulla flätningar. Teknikens popularitet framgår av ett citat ur dagspressen: »Vi lefva alla i spetssömmens tecken. Den ena halfvan kvinnlig mänsklighet har utvalt sin älsklingssysselsättning att sy italiensk spetssöm och den andra halfvan har alstren kring halsen och på manschetterna.«

Sparat blir samlat

Av detta framgår att sparandet ofta är en privat angelägenhet, det är inget man visar upp eller ställer ut. Däremot har nog de flesta samlare från början varit just sparare. Men för en sann samlarsjäl uppstår snabbt ett annat behov, man upptäcker ett

En samlare har behov av systematik. Uppordnandet i lådor och fack är ofta en del av tillfredsställelsen med att samla. Lådorna här sitter i ett skåp som syns i sin helhet på sidan 152. Foto Jessika Wallin, © Nordiska museet.

system i sparandet, och man väljer en inriktning. Då visar sig luckor i samlingen som behöver fyllas och så är det systematiska samlandet igång. För att veta vad som behöver tillföras krävs förstås kunskap i ämnet och en samlare har ofta en gedigen sådan på för andra helt perifera områden.

Samlandet i sig tycks inte vara könsbundet, men vad man samlar på kan förstås skilja mellan könen. Även när jag ser till det textila området. Det är ovanligt med män som samlar på spetsar, men det är oftast män som samlar på exklusiva konstvävnader, som svenska flamskvävnader eller knutna mattor. Män samlar inte på fingerborgar men gärna på strykjärn. Kan det vara så att kvinnor samlar mer på sådant i den textila sfären som de har möjlighet att bedöma utifrån egna erfarenheter, medan män väljer att samla efter andra kriterier? Orientaliska mattor såväl som strykjärn är etablerade samlarobjekt på en in-

ternationell nivå, som kan ge kontakter och prestige åt samlaren. Är det speciellt viktigt för en man? Eller har det med det ekonomiska värdet att göra? Är män mer benägna – eller har de större möjligheter – att samla på dyrbara objekt? Det är spekulationer som säkert kan vara provocerande vid en närmare jämfäställdhetsanalys.

Idag är det sällsynt att Nordiska museet tar emot sådana sparade spetsar som jag beskrivit. Det finns redan enorma mängder spets i våra magasin, som ett resultat av den vikt tidigare generationer lagt vid användandet av spets. Det är teknik, material och funktion som varit avgörande vid museets insamling och inte den kanske djupare innebörden i vissa spetssamlingar – sparandet som en mänsklig företeelse och något som i sig är värt att undersöka och dokumentera. Även om det inte var huvudsaken för de museimän – oftast kvinnor – som förvärvade alla spetsar, kan de som vittnar om sparandets psykologi i dag ha ett särskilt värde.

Som exempel på museets spetsinsamling tar jag tre stora privatsamlingar som donerats under 1900-talet och där man kan tala om verkliga storsamlare med en systematisk ordning och tydlig avsikt med samlandet. Föga förvånande handlar det om tre kvinnor, varav åtminstone två gjorde sig mycket kända under sin livstid just genom sin kunskap och sin verksamhet med spetsar. Inte desto mindre är det idag mycket svårt att hitta uppgifter i litteraturen om dessa kvinnor. Letar man i uppslagsverk av typen *Vem är det*, eller andra biografiska lexikon från 1900-talets början, lyser deras namn med sin frånvaro, liksom många framstående kvinnors namn. Istället finns sida upp och sida ned med framstående män. I några fall har jag hittat dessa kvinnor omnämnda som fruar till sina män.

Ingeborg Petrelli

Den första av dessa samlare är Ingeborg Petrelli. Hon är känd för att hon var drivande vid starten av Vadstena Knyppelskolor 1903. I trakten kring Vadstena hade finknyppling av samma slag som gjordes i Flandern pågått sedan flera hundra år, det enda område i Sverige där man hade utvecklat en sådan teknik till fulländning och där befolkningen varit ekonomiskt beroende av tillverkning och försäljning till resten av landet. Mot slutet av 1800-talet sjönk efterfrågan i samma takt som maskingjord spets blev tillgänglig och användandet av spets överhuvudtaget minskade. En stor marknad för Vadstenaspetsar hade varit till folklig dräkt, som stycken till bindmössor och som kantning av skjortor och särkar och som annan dekor. Folkdräkterna lades bort när man under 1800-talets andra hälft mer och mer anammade ett allmänt dräktskick av samma slag som i städerna. Som följd av konkurrens och minskad efterfrågan blev det allt färre i Vadstenaområdet som knypplade, kunskapen hölls inte vid liv och kvalitén blev allt sämre med grova och konstlösa spetsar som resultat. Spetsen röner alltså samma öde som många andra tekniker som utövats som hemslöjd runt om i landet. Reaktionen på denna utveckling hade kommit redan under 1870-talet från kulturkretsar där man ansåg att hemslöjden och den inhemska traditionen måste räddas, och bl.a. därför grundades den första hemslöjdsföreningen 1899. Ingeborg Petrelli hörde till den grupp kvinnor som var med i denna räddningsaktion. Det var i hög grad även en filantropisk aktion för att skaffa försörjningsmöjligheter för kvinnor i området.

Hennes insats var högst konkret. De första åren på 1900-talet reste hon med Lilli Zickerman, grundaren av Föreningen

för Svensk Hemslöjd, runt i socknarna där finknypplingen varit som mest intensiv och knackade dörr för att hitta knypplerskor som fortfarande kunde den gamla tekniken. En gammal kvinna fanns kvar som dessutom var villig att ta emot elever i sitt hem, och detta blev början på det som kallades Vadstena Knyppekolor och som bildade en egen sektion under Föreningen för Svensk Hemslöjd. Samtidigt som fru Petrelli arbetade med denna verksamhet byggde hon upp en egen samling med knypplade spetsar, dels förstås av den äldre Vadstena-knypplingen, dels av vad som framställdes av den nya knyppekolan som också knypplade för försäljning via hemslöjderna. Samlingen består till stor del också av äldre allmogeknyppling, alltså lokala varianter av enklare och ibland ålderdomligare slag än den flandriska knypplingstekniken.

Mycket av detta arbete var rent ideellt och kunde så få vara eftersom Ingeborg Petrelli antagligen både genom sin härkomst och sin make tycks ha varit ekonomiskt oberoende. Hon var född av den adliga ätten Eketrä 1848 i Stockholm och äldst av fem syskon. Tack vare hennes adliga rötter kan man finna uppgifter om henne i G. Elgenstiernas *Svenska adelns ättartavlor* där det står: »Direktis vid Handarbetets Vänner 1884-1891, initiativta-

Ingeborg Petrelli poserar vid en knypeldyna av ålderdomlig typ. Foto okänd, Nordiska museet.

Hela Ingeborg Petrellis spetssamling ryms i detta specialtillverkade skåp från 1920-talet.
Foto Jessika Wallin,
© Nordiska museet.

gare till och under 14 år ledarinna av Vadstena Knyppekola. Död 1923.« Hon gifte sig 1886 med den något yngre officeren och krigsarkivarien Johan Petrelli. Han finns omnämnd i *Svenska Män och Kvinnor* både under och efter sin livstid. Det var han som efter hennes död donerade spetssamlingen till Nordiska museet. Samlingen var då noggrant uppordnad och förvarad i ett specialgjort skåp med inskriften Ingeborg Petrellis Spetssamling i intarsia högst upp på skåpets dubbeldörrar. Ett magnifikt monument och odödligförklarande som inte kommer så många samlare till del. Så mycket mer om henne som person är däremot svårt att finna. Kan man gissa att hennes make som var arkivarie kan ha inspirerat henne eller varit medhjälpare i uppordnandet av samlingen?

Hilda Starck-Lilienberg

Något annorlunda är det med vår nästa spetssamlare Hilda Lilienberg född Starck. Ofta ser man hennes namn som Starck-Lilienberg, antagligen för att hon gifte sig rätt sent i livet och redan gjort sig känd under sitt flicknamn. Jag har redan nämnt henne som den som introducerade italiensk spets-sömnad i vårt land 1906.

Hilda Starck levde 1865 till 1940 i Stockholm. Hon blev moderlös när hon var 10 år och var länge hemmadotter och tog hand om sin far. Hon var utbildad textilkonstnär vid Konstfackskolan och ritade mönster för olika ateljéer. Hon framträdde första gången 1897 vid Stockholmsutställningen med mönster hon gjort för utställda sidenarbeten och applikationer åt Bikupan, en försäljningslokal för handarbeten tillverkade av kvinnor utan annan försörjning. Samma år började hon även

rita mönster för Thyra Grafström, känd för sin egen textilateljé som försåg Stockholmsdamerna med det allra modernaste i handarbetsväg och som även just övertagit NK:s textilateljé. Hennes intresse för den sydda spetsen växte allt mer. Det fanns ett internationellt återupplivande av denna den förnämsta och svåraste av alla spetstekniker. På världsutställningen i Wien 1902 visades t.ex. utsökta exemplar av sydda spetskragar i nykomponerade mönster. Kanske hade Hilda tagit intryck av sådana internationella ansatser. Impulsen till sina kommande insatser lär hon ha fått genom Svenska slöjdföreningens utställning av gamla inhemska och utländska spetsar och 1906 började hon ge lektioner i italiensk spetssömnad. Precis som Ingeborg Petrelli kom hon i kontakt med den driftiga Lilli Zickerman, och fick därigenom möjlighet att 1907 öppna en spetssömnadsskola. Hon fortsatte sedan att komponera spetssömnadsmönster både för Thyra Grafström och för spetssömnadsskolan vars alster såldes genom Svensk Hemslöjd. På så vis hade hon en bred kundkrets och hennes spetsundervisning fick, som jag inledningsvis skrev, stor genomslagskraft och var under åren fram till omkring 1920 modehandarbetet framför andra.

Hur väl kan Ingeborg Petrelli och den något yngre Hilda Starck ha känt varandra? Det vet vi tyvärr inte så mycket om, men beröringspunkterna verkar vara många. Hilda hade t.ex. varit i Belgien och studerat knyppling. Genom ett något märkligt sammanträffande vet jag mycket mer om Hilda Starcks person än om Ingeborg Petrellis. Jag fick i min hand två sidor

Vackrast av Hilda Starcks kompositioner för sydd spets är den märkvärdiga ►
Flora Suecia-kragen av 1600-talstyp. Varje udd har sin egen blomma ur den svenska floran. Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

nedtecknade minnen om »faster Hilda« skrivet av hennes brorsdotter Greta Dalsjö 40 år efter hennes död. Det framgår att Hilda var en kreativ och fantasirik personlighet med stor ömhet för såväl barn som alla slags djur. »Faster Hilda var en mycket intagande och ovanlig dam. Hon var lång och smärt, klädde sig i härliga kläder i starka, klara färger. Otroligt vig som hon var, satt eller låg hon ofta på golvet ... Hon var en mycket originell människa, samtidigt så mjuk och ljuvlig, att man svårligen kan tänka sig hennes like.« Det framgår också att hon var verksam och skicklig inom olika konstnärliga fack som teckning och akvarellmålning. Förutom spetsar samlade hon även på solfjädrar och små föremål av elfenben. Genom sitt giftermål med justitierådet Robert Lilienberg blev hon, liksom Ingeborg Petrelli, ekonomiskt oberoende. Brorsdottern omtalar honom som mycket förmögen. Hon var 45 år när de gifte sig och hon blev änka 19 år senare. Hon överlevde maken med elva år och under de åren ägnade hon sig åt sin spetssamling och åt att samla sin släkt till trevliga fester.

Greta Dalsjös minnen av sin faster förmedlar verkligen en helt annan bild än Anna-Maja Nyléns formella presentation i *Fataburen* 1942 av Hilda Lilienberg och hennes spetssamling. Hilda Lilienberg hade då testamenterat samlingen om närmare 200 spetsar till museet. Den var inte som Ingeborg Petrellis uppordnad och instoppad i ett skåp och har därför inte varit lika lätt att få grepp om i museet. Samlingen består av en mängd spetsar i olika tekniker, den är avsedd som en studiesamling över spetsens historia, ett ur pedagogisk synpunkt väl sammanfattat urval, men den har i museet inte hållits samlad utan delats upp på respektive teknik, där varje spets har sitt eget inventarienummer utan hänvisning till de övriga.

ställning på Nordiska museet. Eftersom virkningen som teknik inte är äldre än från 1850-talet i vårt land har det lyckats Gerda Björk att få en samling som täcker den virkade spetsens historia genom nära 100 år, och det var självklart frestande för museets tjänsteman att få en teknik så komplett belyst och utforskad, redan klar för museets behov. Det var alltså museet som bad om en donation i detta fall, bl.a. med hänvisning till att det på ett utmärkt sätt skulle komplettera de tidigare samlingarna från Ingeborg Petrelli och Hilda Starck-Lilienberg.

Även denna samling är utomordentligt väl uppordnad. I den lilla skriften *Svensk virkning under 100 år* författad av Gerda Björk och utgiven 1944 ger hon själv en förklaring till hur hon sorterat. »Samlingen är uppdelad i två grupper, en för föremål och en för mönster. Mönstersamlingen består av ett urval av flera tusen olika virkprover.« För att snabbt förklara virkmetoden har alla mellanspetsar blivit uppsatta efter ett visst system som har med att göra om de virkats på längden eller tvären. En inbunden förteckning gör att man snabbt hittar i samlingen. Gerda Björk hade som yngre varit vävlärare vid Borås Vävskola, som utbildat vävingenjörer sedan 1866, och hade därigenom en pedagogisk erfarenhet som hon kunde använda för att tydliggöra virkningens teknik. Det märks också i det inledande kapitlet i boken om virkningens historia. Hon hade inte som de två andra använt sig av samlingen i sin verksamhet, den hade tillkommit av andra skäl. Hon skriver: »tack vare goda vänner och en hjälpsam press har min samling, som först endast avsåg att bevara mina närmastes virkprover, så småningom kommit att omfatta prov på ej blott släktens utan hela Sveriges virkflit«. Med andra ord: något som från början sparats som minne har växt till en medveten samling.

<u>Förteckning på Gerda Björks samling av</u>			
<u>virkade arbeten.</u>			
Samlingen är uppdelad i två grupper, en för föremål och en för mönster.			
<u>Grupp I</u>			
Avdelning		N:o	Kartong
1	Mössor	1 - 49	I
2	Kragar och manschetter	50 - 99	"
3	Spetsar till sänglinne	100 - 149	II
4	Diverse småsaker	150 - 199	"
5	Antimaskesser	200 - 249	III
a)	fyrkantiga 200-219		
b)	runda 220-239		
c)	sexkantiga 240-249		
6	Kragdegar o.d.	250 - 299	IV
7	Chamisetter	300 - 349	"
8	Med virkning försedda arbeten	350 - 399	"
9	Större, e.j. uppbyggda arbeten, såsom slädnät, sängöverkast, dukar m.m.	400 - 449	V - VI
a)	i kart. V	400 - 411	
b)	i " VI	412 - 449	
10	Andra virkade arbeten och mönster med grov tråd	450 - 499	VII
a)	virknings 450 - 484		
b)	mönster 485 - 499		
<u>Grupp II</u>			
Avdelning			
11	Virkprovasamlingar	500 - 549	VIII
12	Utredningar om mönster	550 - 599	"
13	Hjälpmedel och kombinationer vid virkning	600 - 649	"
14	Mönstersamling	650 - 728	IX - X
a)	i kart. IX	650-699	
b)	i kart. X	700-728	

Gerda Björks egenhändiga förteckning över samlingen med virkade spetsar monterade på 728 ark, totalt mer än 20 000 prover. Foto Jessika Wallin, © Nordiska museet.